

ՄԵՐ ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

(Կարդացուած 1913 թ. հոկտ. 14-ին Ս. Էջմիածնում
Համագգային Մեծ յոբելեանի հանդեսի ժամանակ:)

Յորելենական Յանձնաժողովը յարմար համարեց հայ գրի այս մեծ յոբելեանին խորհրդակցութիւն ունենալ մեր ուղղագրութեան մասին և ինձ առաջարկեց ներկայացնել մի զեկուցում, թէ արդեօք պէտք է և կարելի է փոփոխութիւններ մտցնել մեր աւանդական ուղղագրութեան մէջ, և ինչպիսի և ինչ փոփոխութիւններ կարևոր և հնարաւոր է այժմ անել:

Ողջունելով մեր այս խորհրդակցութեան գործը՝ ես պիտի աշխատեմ պարզել իմ հայեացքն այս դժուար ու կնճռոտ խնդրի մասին, որ հայերէն բառերի գրի առնուելուց 1500 տարի յետոյ պէտք է որ իսկապէս առանձին ուղղագրութեան արժանանայ:

Ամենից առաջ, առանց երկար բացատրութիւնների մէջ մըտնելու, պիտի շեշտեմ մի սկզբունք, որ ընդհանուր ընդունուած է բոլոր ազգերից. դա այն է, որ ամեն գրական լեզուի համար միակերպ քերականութեան հետ անհրաժեշտ պայման է նաև միակերպ ուղղագրութիւնը, որով պահուում է գրական լեզուի միութիւնը, և զանազան բարբառների մարդիկ, որոնք խօսելիս յաճախ տարբեր արտասանութեան են հետևում, իրար գրած հեշտութեամբ հասկանում են: Դրա մէջ է հենց գրական լեզուի և գրաւոր խօսքի մեծ նշանակութիւնը:

Կենդանի լեզուի դիմաց գրութիւնն անշուշտ մի պայմանական բան է, որ մենք կարող ենք փոփոխել. դա խօսուն լեզուի պայմանական պատկերն է միայն, որ սծագրում ենք և ուրիշները դրանով ըմբռնում են մեր մտքերը: Հասկանալի է, որ կենդանի խօսքի պատկերներն ընդհանուր ընդունուած պիտի լինին, ուրիշ խօսքով ուղղագրութիւնը միութիւն պիտի ունենայ, որպէս զի նոյն լեզուն խօսող մարդիկ կարողանան մէկմէկու գրած հեշտութեամբ վերծանել: Բացի այդ՝ բառերի պատկերները դարէ դար էլ չպիտի մեծ փոփոխութիւնների ենթակայ լինին, որպէս զի յաջորդ սերունդները չկտրուեն նախորդների հետ՝ գրի միջոցով մտաւոր հաղորդակցութիւն ունենալուց: Եթէ չլինի ուրեմն ուղղագրութեան այս ընդհանուր և տեական միութիւնը, չի կարող գոյութիւն ունենալ և մի ընդհանուր գրական լեզու: Հայերէնի համար աւելի մեծ է այս պայմանի նշանակութիւնը, քանի որ մենք ունենք այսօր երկու գրական լեզուներ, որոնք նոյնանում են գոնէ միակերպ ուղղագրութեամբ: Ուստի հենց սկզբից պիտի ասեմ, որ եթէ որ և է

փոփոխութիւնն պէտք է մեր ուղղագրութեան մէջ աւելի խառն գրութիւն մտցնի և մեր գրական լեզուներն իրարուց աւելի հետացնի, աւելի լաւ է, որ չլինի Այս պատճառով այս խնդրին պէտք է շատ մեծ զգուշութեամբ մօտենալ:

Ուղղագրութեան միակերպութեան հետ միաժամանակ կայ և մի ուրիշ պահանջ. խօսքի պատկերների թիւը չպիտի չափազանց մեծ լինի, որ շատ մարդիկ և հեշտութեամբ կարողանան սովորել և գործ դնել: Դրա համար առաջ է եկել հնչական գրութիւնը. կենդանի խօսքը վերլուծուել է իր ամենապարզ բաղադրիչ մասերին՝ հնչիւններին և սրանց համար միայն յօրինուել են առանձին պայմանական նշաններ՝ տառերը, որով և հնարաւոր է դարձել մի 30—40 նշանով տալ և ըմբռնել ամբողջ խօսուածքի պատկերը: Ինչքան բազմազան կերպով հնչիւնները միանում են և ամբողջական բառեր են կազմում, նոյնքան բազմազան կերպով և հնչիւնների տարբեր տարբեր նշաններն իրար մօտ գծագրուելով՝ բառերի համար առանձին առանձին խմբակցութիւններ կամ պատկերներ են առաջ բերում. բայց միայն նոր գրել-կարդալ սովորելիս՝ մենք այդ խմբակցութիւնների մէջ ամեն մի առանձին տառի վրայ յատուկ ուշադրութիւն ենք դարձնում, իսկ վարժուելուց յետոյ՝ կարդալիս մեր աչքը սովորաբար բաւականանում է բառերի ընդհանուր պատկերը միայն տեսնելով վերծանել, իսկ ձեռքը մեքենայաբար գծագրում է այդ պատկերներն, իրար ետևից շարելով հարկաւոր տառերը՝ առանց սակայն որ մենք մեր մտքում բառերը միշտ իրենց բաղադրիչ հնչիւններին վերածէինք: Գրել կարդալու վարժուած մարդն ուրեմն ամեն մի բառի առանձին առանձին պատկերներն է կարդում և գրում, նա սկսում է հնչիւնական գրութիւնից և վերջացնում մի տեսակ պատկերագրով: Հնչիւնական խիստ դրութիւնն ուրեմն, որով լեզուի ամեն հնչիւն մի առանձին նշանագիր պիտի ունենայ և ամեն տառ միայն մի հնչիւնի նշանագիր պիտի լինի, անհրաժեշտ է ոչ այնքան նրանց համար, որ արդէն վարժ են մի լեզուով գրել կարդալուն, որքան նրանց համար, որ նոր են սկսում այդ արուեստը սովորել: Այս պատճառով և այն ազգերը, որոնք իրենց գրի ու գրականութեան սկզբում իրենց լեզուի համար յատուկ այբբենարան են յօրինել և ոչ թէ ուրիշներից լոկ փոխառութիւն արել, աշխատել են իրենց այբբենարանը յարմարեցնել իրենց լեզուի պահանջներին, ստեղծել ըստ կարելւոյն խիստ հնչիւնական գրութիւն, որպէսզի գրել կարդալ սովորելու գործը դիւրութեամբ գլուխ գայ: Մեր այբբենարանն իւր սկզբնական շրջանում ունեցել է, ինչպէս ընդունում են, այս կատարելութիւնը:

Սակայն կենդանի խօսուածքը կայուն չէ իր հնչիւնական գրութեամբ. ամեն լեզուի մէջ հնչիւնները, աւելի մեծ կամ փոքր

դարաշրջաններում, անխուսափելի կերպով միշտ փոփոխութիւններ
բի ենթակայ են: Յաճախ մի հնչիւն վերածւում է երկու հնչիւնի,
կամ ընդհակառակն երկու հնչիւն միասին վերածւում են մի պարզ
հնչիւնի կամ մի հնչիւն բառերի մէջ որոշ օրէնքով փոխւում, շուտ
է գալիս մի ուրիշ հնչիւնի, և այսպէս շարունակ:

Դրա հետեանքը լինում է այն, որ բառերի պատկերները,
որոնք զրի ու գրականութեան սկզբնական շրջանում խիստ հնչիւ-
նական դրութեամբ են գծագրուել, հետզհետէ կորցնում են իրենց
այս բնաւորութիւնը և երբեմն այնպիսի ձևով, որ յաճախ ամեն
առանձին բառերի համար յատկապէս պիտի սովորել նրանց գծա-
գրութիւնը: Լեզուի բնական հնչափոխութիւնն ուրեմն ոչնչացնում
է գրութեան հնչական դրութիւնը: Եւ որովհետեւ մի բնական պա-
հանջ է՝ զրել կարգալու գործն ըստ կարելւոյն դիւրացնել և մարդ-
կութիւնը դրա համար ուրիշ հիմնական միջոց չի գտել բացի հնչա-
կան դրութիւնից, ուստի պահանջ է դրացւում բառերի հին պատ-
կերները փոխել նոր հնչական դրութեանը: Դրանից է առաջ գալիս
և ամեն ուղղագրական խնդիր:

Ըստ երևոյթին դա հեշտ բան է թւում, և դժուար էլ չէր
լինիլ, եթէ չլինէր այն հիմնական սկզբունքը, որ ամենից առաջ
դրինք. այն է՝ միակերպ ուղղագրութեան պահանջը, ուղղագրու-
թեան մի միութիւնը, որ ամենքը պիտի գործադրեն, որպէս զի
մարդիկ կարողանան իրար հասկանալ զրի միջոցով: Արդ խօսքը
թռչում է, գիրը մնում է. մեր նախնիքների արտասանութիւնը անհե-
տացել է, բայց նրանց արտասանած բառերի պատկերները մնացել
են, և կենդանի ապրող գրագէտները գործադրում են այդ: Յարմար
թէ անյարմար, բայց դա մի պատրաստի ընդհանուր գործիք է, որ
կարելի չէ մի կողմ դնել և տեղը ձեռք բերել մի նորը, որ վաղ
թէ ուշ այդ հնի վիճակին պիտի դառնայ: Լեզուի հնչիւնները մըշ-
տական և բազմազան ուղղութիւններով փոփոխութեան մէջ են, և
մենք այդ չենք զգում. բայց բառերի թանձրացած պատկերները,
որ շատ դժուար են, չեն կարող մշտական և բազմազան փոփոխու-
թիւնների մէջ լինել, առանց մեզ դժուարութիւններ և անյարմար-
ութիւններ պատճառելու: Ուստի, ուզենք չուզենք, ստիպուած
ենք կապուած մնալու բառերի հին գծագրութիւններին և հնարա-
ւոր նորոգութիւնները միայն անելու դրանց մէջ: Բայց ինչպէս
ամենայն հնադած բան, ինչքան էլ նորոգենք, կարկատենք, նորի
տեղը չի բռնիլ, — ճիշտ այնպէս և այստեղ: Մինչ մի կողմից մենք
նորոգում ենք մի մասը՝ վերածելով հնչական դրութեան, միւս
կողմից մի ուրիշ բան ծակւում է, քանի որ հնչափոխութիւնը կեն-
դանի ներդործում է շարունակ. և երբ մենք դառնում ենք այս
ծակուած տեղը կարկատելու, անհայն այն կողմում մեր մի անդամ

արդէն նորոգած մասն է հնանում և անպէտքանում և հարկ է լինում կրկին նորոգութեան, և այսպէս անվերջ, իսկ մի անգամից ամբողջապէս հիմնովին նորոգելու համար ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ, ոչ թէ նրա համար որ լեզուագիտութիւնն անզօր է այդ աշխուշ, այլ որովհետեւ այդ անհրաժեշտօրէն կը մտցնէ խառն գրութիւն, և մարդիկ մէկմէկու գրած հեշտութեամբ չեն հասկանալ, քանի որ բառերի պատկերները մեծ փոփոխութեան կենթարկուեն, այն էլ ոչ միակերպ և ամենքից ընդհանուր ընդունելի ձևով: Էլ չեմ ասում այն, որ միշտ էլ և ամեն տեղ էլ կան մարդկանց ամբողջ դասեր, որոնք ծանօթ հոգեբանութեամբ աւելի սիրով կապուած են մնում հին, աւանդականին: Դրանք են և այն ծայրայեղները, որոնք մերժում են ամեն փոփոխութիւն ուղղագրութեան մէջ: Բայց դրանք իրականութեան առաջ փակում են միայն իրենց աչքերը, իրենք էլ ենթարկւում են անգիտակցաբար կատարուած փոփոխութիւններին և մերժում են միայն գիտակցական փոփոխութիւնները: Բայց լոկ մերժելով՝ չի մերժուիլ իրողութիւնը:

Արդ իրողութիւնն այս է. որ ազգի ուղղագրութիւն էլ առնենք, կը տեսնենք, որ երբեք քարացած չի մնացել, այլ միշտ փոփոխուել է: Փոփոխութիւնը երբեմն լինում է հետզհետէ անզգալաբար, բայց և երբեմն առանձին որոշումով: Ուրիշ խօսքով, լինում են շրջաններ, երբ կատարւում են փոփոխութիւններ, բայց լռելեայն, առանց մեծ պահանջի. բայց և լինում են շրջաններ, երբ ուղղագրութեան փոփոխութեան մեծ կարիք է զգացւում, ուստի այս խնդիրը կենդանի հետաքրքրութիւն է առաջ բերում և լուծումն պահանջում: Իսկ լուծումը լինում է երկու հիմունքով. նախ՝ գլխաւորապէս հնչաբանութիւնն է նկատի առնւում, այն է՝ աշխատում են ուղղագրութիւնը մօտեցնել բնական խօսքի մէջ տիրող արտասանութեանը, և ապա մասամբ նաև բառերի ծագումը, ստուգաբանութիւնն է նկատի առնւում՝ առանձին բառերի գրութիւնը որոշ միակերպ կանոնի, սխառմի վերածելու համար:

Մեր ուղղագրութիւնն ևս միշտ փոփոխութեան մէջ է եղել: Առանց հին դարերի փոփոխութիւններին դիմելու, որ գտնում ենք ձեռագիրների մէջ և որոնցից մի քանիսը մենք ներքևում կը տեսնենք, 19-րդ դարու առաջին յիսնամեակում հենց, մեր նոր լեզուի ուղղագրութեան մէջ, համեմատաբար աւելի մեծ բազմազանութիւն ենք գտնում. իսկ նոյն դարի երկրորդ կէսից սկսած տեսնում ենք ձգտում մեր նոր լեզուի մէջ ուղղագրական միակերպութիւն առաջ բերելու: Եւ այս առաջ է գալիս գլխաւորապէս գրաբարի ուղղագրութեան ազդեցութեամբ. բայց ոչ հին գրաբարի, այլ այն՝ որ Մխիթարեաններն ընդունում են իրենց հրատարակութիւնների մէջ: Առանձին բառերի ուղղագրութեան համար մեծ նշանակութիւն է

ունենում հայերէն բառարանների հրատարակութիւնը: Այս ձեռնարկ-ման հետեանքն այն է լինում, որ 1880-ական թուականներին մեր ուղղագրութիւնն ընդհանուր առմամբ կարելի է բաւական միակերպ համարել: Բայց յաջորդ տասնամեակից սկսւում է մի նոր հոսանք՝ ուղղագրութիւնն ըստ կարելւոյն մօտեցնել արտասանութեանը, կամ աւելի ճիշտ՝ դիւրացնել հայոց լեզուի ուղղագրութիւնը: Այսպիսի փորձեր առաջ էլ եղել են, բայց անյաջողութեամբ են անցել: Բայց այս անգամ այս ձգտումը, որ սկսուած է Լ-ի և Ու-ի գրութեան յայտնի վէճերով, գնալով աւելի ընդարձակ ծաւալ է ստանում արեւելեան աշխարհաբարի մէջ:

Փոփոխութիւնն սկսուած է բուն մանկավարժական նպատակ-ներով, որ է դիւրացնել երեխաներին գրել-կարդալ սկսելու գործը՝ վաճառելիքն ու-ի փոխանակ Լ-ի կիրառութեամբ. և որովհետեւ սկսողն Ղ. Աղայեանն էր, որի դասագրքերը 1890-ական թուա-կաններին և յետոյ շատ տարածուած էին, և որովհետեւ նոյն ուղ-ղագրութիւնը գործածում են ուրիշ դասագրքեր ևս, ինչպէս և անմիջապէս մի քանի պարբերական հրատարակութիւններ, ուստի նոր սերունդը վարժուեցաւ Լ-ագրութեանը, որով և մի քսան տարուայ ընթացքում արագ մեծ ծաւալ ստացաւ այդ ուղղագրու-թիւնը: Այժմ արեւելեան աշխարհաբարի մէջ հին ու-ագրութիւնը պահում են մեծ մասամբ հին սերնդի մարդիկ, քանի որ 1890-ական թուականներին մեր դպրոցներից ելնողներն ևս մեծ մասամբ թո-ղել են դպրոցում սովորած ու-ագրութիւնը՝ յարելով Լ-ագրու-թեանը. գլխաւորապէս այն պատճառով, որ նրանք մեծ մասամբ մանկավարժական ասպարէզում ևս գործելով՝ տեսնում են Լ-ագրու-թեան մատուցած դիւրութիւնը, երբեմն նոյն իսկ ստիպուած են հետևող հանդիսանում Լ-ագրութեան, որովհետեւ դասագրքերը մեծ մասամբ այդ ձևի գրութեամբ են:

Այժմ, ինչքան էլ Լ-ագրութեան հակառակողներ լինին, բայց իրողութիւնն այն է, որ այդ գրութիւնն եթէ իշխող չէ, աւելի ու աւելի է տարածւում և այլ ևս առաջուայ չափով խորթ չի թւում նոյն իսկ մեզ, որ չենք հետևում այդ ուղղագրութեանը. որովհետեւ թէպէտ մեր ձեռքը գրում է դեռ նուեք, զուարթ, բայց աչքն աւելի շատ նւեք, զուարթ է տեսնում: Այս հանգամանքը կարելի չէ չտեսնելու տալ: Բայց և միւս կողմից երևում է ձգտում նաև ուրիշ գրութիւններ դիւրաց-նելու. այսպէս՝ բառերի վերջի անձայն յ-ն գուրս ևն ձգում. օ-ով գրուող բառերը ո-ով են գրում և նմանները: Եւ վերջապէս եղան առաջարկողներ և գործադրողներ՝ վ հնչիւնը միայն վ տառով գրել՝ զվարթ, աղավնի: Մենք ապրում ենք ուրեմն մի այնպիսի շրջա-նում, երբ ուղղագրութեան անզգալի փոփոխութիւնները մեզ չեն գոհացնում և պահանջ ենք զգում աւելի մեծ փոփոխութիւնների:

ինչից է առաջանում այս ձգտումը:

Այս ձգտումն, ասում են փոփոխութեան թէ կողմնակիցները և թէ հակառակորդները, առաջ է գալիս նոյն հանգամանքից, որից առաջացել է և լ-ազդութիւնը, այն է երեխաների համար գիւրացնել մեր ուղղագրութիւնը: Ուրեմն մանկավարժական տեսակէտը: Դրա համար էլ այդպիսի փոփոխութիւններ անողների դէմ միշտ բերում են ուրիշ ազգերի օրինակը, որոնց ուղղագրութիւնը շատ աւելի դժուար է, քան մերը. բայց նրանք պահում են իրենց դժուար ուղղագրութիւնը և մանկավարժական նպատակների համար փոփոխութիւններ չեն մտցնում: Եւ այս առարկութեան կամ, լաւ եւս ասած, օրինակի դէմ փոփոխութեան կողմնակիցներից ես ուրիշ պատասխան չեմ լսել, այլ միայն՝ «Բայց նա ինձ չէ օրինակ»: Լոկ մանկավարժական տեսակէտով ուրեմն, իմ կարծիքով, դեռ չի բացատրւում, թէ ինչու ուղղագրութեան խնդիրը շարունակ արժարժւում է: Ուրիշներն ասում են, թէ այդ նրանից է, որ Հայոց լեզուն մեռնում է Ռուսաստանում. այսպէս են բացատրում ուղղագրութեան փոփոխութեան հակառակորդները այդ երեոյթը: Դրա արժէքը մենք ներքևում կը տեսնենք: Այստեղ այս միայն նկատեմ, որ մի ժամանակ էլ, երբ պահանջ էր զգացուել գրաբարի փոխանակ դնել նոր, կենդանի լեզուն, նոյն ձևով առարկում էին, թէ մեր լեզուն մեռնում է, թէ գրաբար չիմացողներն են ուզում ռամկի լեզուով գրել. փոխանակ մեր պապերի սրբազան լեզուն փոխանակելու ռամկի լեզուով՝ աւելի լաւ է գրաբար սովորեն: Բայց ժամանակի պահանջը, իրերի բնական ընթացքն իրենն արաւ. և այժմ այլ եւս մէկը չկայ, որ աշխարհաբար գրելու դէմ լինի: Իմ կարծիքով ուղղագրութեան փոփոխութեան դէմ եղողները, երբ մեր լեզուի «մեռնելը» մէջ են բերում, ճիշտ այնպէս են դատում, ինչպէս աշխարհաբարի հակառակորդները: Իսկ այդպէս դատել և ամեն ուղղագրական խնդիր աւելորդ և վնասակար համարել, կը նշանակէ իրերի էութեան մէջ չթափանցել և ձեռք լուանալ ու մի կողմ քաշուել:

Ես այս ուղղագրութեան խնդիրն իսկապէս շարունակութիւն և միացորդ եմ համարում գրաբարի և աշխարհաբարի մեծ վէճի, որ դեռ վերջնական բաւարար լուծում չի ստացել մտքերի մէջ ընդհանրապէս: Այս տեսակէտից նայելով խնդրին՝ կը տեսնենք, որ դա նոյնպիսի պահանջ է, ինչ որ մի ժամանակ աշխարհաբար գրական լեզուի խնդիրը, և նոյնպէս պիտի, այս կամ այն կերպ, լուծում ստանայ, ինչպէս աշխարհաբարի խնդիրը:

Ինչ է եղել գրաբարի և աշխարհաբարի խնդիրը: Գրել այնպէս, ինչպէս որ խօսում ենք: Բայց ինչպէս է լուծուած այդ խնդիրը, կամ որ միևնոյն է՝ ինչպէս է կազմուած մեր աշխարհաբար լեզուն: Մեր շարահիւսութիւնը և ձևաբանութիւնը էապէս դար-

ձած է կենդանի գործածականը, ի հարկէ գրաբարի որոշ ազդեցութեամբ, որ անհրաժեշտ է եղել լեզուի ձկունութեան համար: Անբառարանն այսօր խառնուրդ է ժողովրդականի և գրաբարի, իշխողն ի հարկէ ժողովրդականն է, որովհետեւ գրաբարի բառերի ամենամեծ մասն այսօր կենդանի են ժողովրդի մէջ. բայց և այնպէս գրաբարի շատ մեծած բառեր էլ առնուած են աշխարհաբարի մէջ և անպայման հետզհետէ քոյոր այդպիսի անհրաժեշտ բառերն էլ պիտի կենդանանան աշխարհաբարի մէջ: Այս երեք կողմի՝ շարահիւսութեան, ձևաբանութեան և բառարանի նկատմամբ ահա վերջնական եզրակացութեան է եկել մեր նոր լեզուն. նա բռնել է իր զարգացման վերջնական ուղին, որով այսուհետեւ էլ պիտի ընթանայ, ոչ ոք այսուհետեւ առանց խորթ երեւոյտ չի կարող գրել՝ զնացանք տունն տեսանելոյ համար: Բայց և ամենևին խորթ չի թւում, երբ ամեն օր գրում և ասում ենք՝ մաքրութեան համար, սրբութեամբ կատարել և այլն: Պատճառն այն է, որ 1880-ական թուականներէից ի վեր, երբ վերջացաւ գրաբարի և աշխարհաբարի վէճը, մեր մտքերն աշխարհաբարի բառարանի, ձևաբանութեան և շարահիւսութեան նկատմամբ ընդհանրապէս որոշ եզրակացութեան են եկել. մենք ամենքս ընդունում ենք որոշ գրութիւններ այդ մասում և այլ ևս վիճելի չենք համարում: Բայց այն կողմը կայ դեռ բառերի գրութեան կամ ուղղագրութեան խնդիրը, որ պակաս նշանակութիւն չունի մի նոր գրական լեզուի համար, քան ձևաբանութիւնն ու շարահիւսութիւնը: Այդ խնդիրը դեռ լուծում չի ստացել, կամ թէ թերի լուծումն է ստացել, կամ թւում է թէ թերի լուծում է ստացել:

Գրաբարն աշխարհաբարի վրայ շատ աւելի է ազդել ուղղագրութեան մէջ, քան շարահիւսութեան և ձևաբանութեան մէջ. մենք այժմ գրում ենք գրեթէ ամբողջապէս գրաբարի ձևով: Այս կողմից մեր լեզուն քիչ է նորոգուել:

Ուղղագրութեան վէճի ժամանակ՝ փոփոխութեան հակառակորդները յաճախ օրինակ են բերում ուրիշ ազգերի ուղղագրութեան դժուարութիւններն՝ ասելով, թէ ֆրանսիացիք և ուրիշները, որ մեզնից շատ աւելի խելօք են, ինչու չեն իրենց դժուար ուղղագրութիւնը փոխում: Եւ այս առարկութիւնը հիմնաւոր է, եթէ միայն մանկավարժական տեսակէտը նկատի առնուի. բայց կորցնում է իր արժէքը, երբ խնդրին նայում ենք գրաբարի և աշխարհաբարի, հին և նոր լեզուների մրցման տեսակէտից: Որովհետեւ այդպէս առարկողները, երկու լեզուների տարբեր շրջաններ են իրար հետ բաղդատութեան մէջ դնում: Այդ ազգերի ուղղագրութիւնն այն շրջաններում, երբ թողել են հին լեզուն և նոր գրական լեզու են առաջ բերել, ոչ միայն փոփոխութեան է ենթարկուած, այլ և այնպիսի մեծ փոփոխութեան, որի մասին մենք երեւակայել

չենք կարող. հին ֆրանսերէնի ուղղագրութիւնը նոր ֆրանսերէնից, նոյնպէս հին, միջին և բարձր գերմաներէնի ուղղագրութիւններն իրարուց շատ տարբեր են: Նրանք ուղղագրական շատ վէճեր, փոփոխութեան զանազան փորձեր ունեցել են, մինչև մի որոշ գրութեան են հասել, որ ամենքի համար ընդունելի է դարձել և այնուհետև աստիճանաբար թեթև փոփոխութիւններ են միայն, մտցրել և մտցնում ուղղագրութեան մէջ: Շատ բնական է ուրեմն որ այն բազմաթիւ վէճերն ու փորձերը, որ, օրինակ, ֆրանսիացիք ապրել են 15—17-րդ դարերում, մենք դեռ նոր 19-րդ դարու երկրորդ կէսից յետոյ պիտի ունենայինք. գրաբարեան և աշխարհաբարեան վէճերը դեռ մի 25 տարի առաջ կային, մեր դպրոցներում դեռ մի քանի տարի առաջ աշխարհաբարի ուսում չկար. իսկ ա. էջմիածնի ձեմարանի դպրանոցական բաժնի վերին դասարաններում դեռ երկրորդ տարին է, որ աշխարհաբար լեզուի և գրականութեան դասեր են մտցրած: Շատ բնական է ուրեմն, որ ինչպէս շատ բանում դեռ մենք նոր ենք բաժանում հնից, ինչ որ ուրիշ ազգերը վաղուց ապրել են, մենք դեռ նոր ենք ապրում,—նոյնպէս և ինչ վէճեր որ նրանք ունեցել են դարեր առաջ հին ու նոր լեզուի, հին ու նոր ուղղագրութեան համար, մենք դեռ նոր ենք քննութեան առարկայ դարձնում: Մենք ուղղագրութեան խնդիր անուան տակ շարունակում ենք ուրեմն գրաբարի և աշխարհաբարի դեռ բոլորովին չվերջացած խնդիրը: Այդ է պատճառը, որ ուղղագրութեան հարցը կենդանի կերպով սկսեց արծարծուել հենց այն ժամանակից, երբ աշխարհաբարը 1880-ական թուականներին իւր յաղթանակը տարաւ ձեաքանութեան և շարահիւսութեան մէջ, և այս նկատմամբ որոշ գծուած ճանապարհ բռնեց: Խնդիրը ձեաքանութեան և շարահիւսութեան մասին սպառուած էր, բայց ոչ գրութեան ձևի մասին. քանի որ ընդունուած է գրաբարի ուղղագրութիւնը, թւում է թէ աշխարհաբարի յաղթանակը դեռ թերի է:

Այստեղ ահա աէտք է որոնել այս ուղղագրութեան խնդրի շարունակ արծարծման պատճառը, և ոչ թէ անհատների ցանկութեան մէջ, կամ Հայոց լեզուի Ռուսաստանում թուլանալու մէջ, կամ լոկ մանկավարժական նպատակների մէջ: Ես կարծում եմ, քանի մտքերն այս կողմից ևս մի ընդհանուր եզրակացութեան չեն եկել և չեն բաւարարուել, դեռ կը շարունակուի այս վէճը: Վերջնական եզրակացութիւնն անպատճառ այն չպիտի լինի, որ մեր ուղղագրութիւնը մեծ փոփոխութեան պիտի ենթարկուի. կարող է և այն լինել, որ պահուի մեր հին ուղղագրութիւնը, թեթև փոփոխութիւններով, գուցէ և առանց փոփոխութիւնների: Խօսքս ուրեմն այն մասին չէ, թէ ինչպիսի ուղղագրութիւն կունենանք ապագայում, այլ այն մասին է, որ մենք ընդհանրապէս այն համոզման

եկած կը լինենք, թէ մեր ուղղագրութիւնն այսպէս է, այսպէս էլ պիտի լինի, և այլապէս անհնարին է անել, և թէ մենք պէտք է հետեւենք այդ ուղղագրութեանը: Իսկ մինչև այդ եզրակացութեան գալը՝ մենք երկար վիճենք պիտի ու խորհրդակցենք:

Եւ այս խորհրդակցութեան գործնական հետեանքն էլ ես նրա մէջ չեմ տեսնում, որ մենք այս կամ այն փոփոխութիւնը պիտի ընդունենք կամ մերժենք, այլ գուցէ կարող ենք որոշ ուղղագրական խնդիրների նկատմամբ մի ընդհանուր եզրակացութեան գալ, թէ այս այսպէս պիտի լինի, և այլապէս չի կարող լինել առանց գրական լեզուին վնասելու:

Ինչո՞ւ աշխարհաբարի ռահանորդները 19-րդ դարում առանձին ուղղագրութեան չեն առել ուղղագրութեան խնդիրը և փոխելով հին լեզուն՝ չեն փոխել նրա ուղղագրութիւնը: Դրա մի գլխաւոր պատճառն այն է, որ այդ ժամանակ դրաբարի մէջ ես պահուած չի եղել հին արտասանութիւնը, այլ ընդունուած է եղել, ինչպէս այժմ է, աշխարհաբարի արտասանութիւնը: Ուրիշ խօսքով գրաբարը գրել են և գրում ենք մեծ մասամբ 5-րդ դարու ձևով, բայց արտասանել են և արտասանում ենք այժմեան աշխարհաբարի ձևով: 19-րդ դարու գրաբարում այլ ես չէր իշխում այն խիստ հնչիւնական դրութիւնը, որ եղել է մեր գրականութեան սկզբում. գրութիւնն այլ ես համապատասխան չէր արտասանութեանը. գրում էին որդի (ordi) արտասանում էին վորքի. գրում էին գուարթ, արտասանում զվարթ. գրում էին ողորմեա, արտասանում՝ նայելով տեղերին՝ ուղղորմյա, վողորմյա, ուղղուորմյա ևլն: 19-րդ դարու աշխարհաբարեանները, որոնք գրում և կարդում էին շարունակ գրաբար, լեզուն աշխարհաբարի շուռ տալիս, բնականաբար ոչ մի խորթութիւն չպիտի տեսնէին բառերի պատկերը նոյնը պահելով: Եթէ նրանք գրաբարում գրում էին զօրանայ, բայց կարդում էին զօրանա, և գրաբարի համար այդ խորթ չէր երևում, աշխարհաբարի համար ես խորթ չպիտի թուէր զօրանայ գրել և զօրանա կարդալ: Կայ սակայն և մի ուրիշ պատճառ, որ էական է: Նրանք գիտակցաբար, թէ անգիտակցաբար, բայց անհրաժեշտօրէն ստիպուած են եղել պահել գրաբարի ուղղագրութիւնը՝ հենց աշխարհաբար առաջ բերելու համար: Յայտնի է, որ մեր աշխարհաբարը ոչ թէ մի մեծ գրական գործով է սկիզբն առել, որի լեզուն օրինակելի լինէր ամենքի համար, — ինչպէս յաճախ ուրիշների մէջ գրական լեզուն, կամ հենց մեր գրաբարը 5-րդ դարում Աստուածաշնչի թարգմանութեամբ, — այլ մեր աշխարհաբարը հետզհետէ և մեծ մաքառումներով է կազմուել, այն էլ զանազան կողմերից, մինչև որ առաջ են եկել մեր երկու նոր գրական լեզուները: Իսկ այսպիսի պայմանների մէջ գրաբարի ուղղագրութեան պահպանումն անհրաժեշտ էր ոչ

թէ միայն նրա համար, որ հենց իրենց աշխարհաբար գրողներին համար զորանա, վորքի գրութիւնները խորթ կը լինէին, ալ և աւելի ևս նրա համար, որ աշխարհաբարի հակառակորդներն ամենևին չէին կարող հաշտուել այդպիսի նորաձև գրութիւններին, որով կերպարանափոխում էր բաների պատկերը: Բացի այդ՝ դպրոցներում սրտառնապէս ընդունուած էր միայն գրաբարը և մեր աշակերտները մինչև վերջին տարիներս դեռ միայն գրաբար էին գրում իրենց շարագրութիւնները. նրանք պէտք է ուրեմն միայն բաների գրաբարի գրութեանը վարժուէին և չէին կարող նոյն արտասանութեան համար դպրոցում սովորել գրել ուղի և արտասանել վորթի, իսկ դպրոցից դուրս գրել վորքի:

Ապա որ գլխաւորն է՝ աշխարհաբարը մանր ձեռով և զանազան կողմերից առաջ գալով՝ չէր կարող հիմնուել որ և է տեղի արտասանութեան վրայ, և մի նոր, գրաբարից տարբեր, բայց միակերպ ուղղագրութիւն առաջ բերել, որ օրինակելի և ընդունելի լինէր ամենքի համար: Այսպիսի հանգամանքում, թողնել գրաբարի ուղղագրութիւնը՝ կը նշանակէր մի խառնափնթոր գրութիւն ստեղծել: Գրաբարի ուղղագրութիւնն է միայն դարձել փրկութիւն այդ գրութիւնից դուրս գալու համար, և է այժմ նոյնը: Շատ անգամ յայտնուած ճշմարտութիւն է, որ աշխարհաբարը չէր կարող այնպէս արագ դարգանալ, եթէ չլինէր գրաբարը: Բայց ճշմարտութիւն պէտք է ընդունել և այն, որ եթէ չլինէր գրաբարի ուղղագրութիւնը մենք դժուար թէ ունենայինք մեր արդի գրական լեզուն, և մեր երկու աշխարհաբարներն այնքան հեռու կը լինէին իրարուց, որ կը կարգայինք, բայց դժուար կը հասկանայինք առանց առաջուց առանձնապէս սովորած լինելու: Թէ ինչքան տարբեր կը լինէին բաների պատկերները թէկուզ մեր երկու աշխարհաբարի մէջ, եթէ գիցուք արեւմտեան աշխարհաբարն արեւմտեան դպրոցական արտասանութեամբ գրէին, արեւելեանը՝ արեւելեան, — դրա մի փոքրիկ արտայայտութիւնն է մեր տարբեր տառադարձութիւնները, որ գծախտաբար կայ օտարազգի բաների և անունների համար՝ Պետերբուրգ, Բեդերպուրկ, Փէթէրպուրկ, Պարիզ, Բարիզ, Փարիզ ևլն: Պէտք է երեւակայել այն խառնափնթոր գրութիւնը և անվերժանելի վիճակը, եթէ հայերէն բաները օտարազգի բաների այս տարբեր ձևերով գրէին թէկուզ, ասում եմ, արեւելեան և արեւմտեան գրական լեզուների մէջ: Հապա եթէ մէջ գային նաև զանազան բարբառների արտասանութեան ազդեցութիւնները... այն ժամանակ պէտք կը լինէր ձեռք քաշել գրական լեզու ունենալուց: Կը նշանակէ գրաբարի աւանդական գրութիւնը, որ ընդունել են ամենուրեք, մի անհրաժեշտ միջոց է, եղել աշխարհաբար առաջ բերելու համար, քանի որ ոչ մի տեղի արտասանութիւն չէր կարող տեղի

տալ միւսի առաջ, իսկ ընդհանուր միատեսակ գրութիւնն անհրաժեշտ պայման է գրական լեզուի համար:

Սրանով պիտի բացատրել մի քանի փորձերի անյաջողութիւնը, որոնցով կառնեցել են 1850—1870-ական թուականներին գրել արտասանութեան համեմատ Այդ ժամանակ այդպիսի փորձերը լոկ վնասել կը նշանակէին աշխարհաբարի գործին, դանդաղեցնելով նրա յաղթութիւնը գրաբարի վրայ: Այդպիսի փորձեր անողները վստահ պիտի լինէին իրենց մեծ հեղինակութեան վրայ, թէ իրենց ձեռնարկածն ընդունելի և օրինակելի կը դառնար ընդհանրութիւնից: Բայց ի հարկէ իրողութիւնն այն էր, որ գրաբարի դարերով սրբագործուած գրութիւնը,—որ, ինչպէս առաջի, կարգում էին աշխարհաբարի ձևով, թէկուզ ամեն մարդ իր տեղական արտասանութիւնով,—չատ աւելի մեծ հեղինակութիւն էր և չէր կարող գիջել այս կամ այն անհատական փորձերին, այս կամ այն տեղի արտասանութեանը: Եւ եթէ մի գրական լեզու պիտի լինէր միակերպ ուղղագրութեամբ, դա պիտի լինէր անհրաժեշտօրէն գրաբարի ուղղագրութեամբ, և ոչ մի ուրիշ: Եւ գրաբարի ազդեցութեան այս անհրաժեշտութիւնը միապէս եղել է ամեն տեղ, որի հետևանքն եղել է այն, որ մենք թէպէտ երկու գրական լեզու ունինք, բայց բարեբախտաբար գոնէ մի և նոյն գրաբարի ուղղագրութեամբ: Թէ չէ, մեծ դժբախտութիւն կը լինէր աղգային տեսակէտից, եթէ մեր երկու գրական լեզուների մէջ ուղղագրութիւնը հիմնուած լինէր ոչ թէ գրաբարի վրայ, այլ տարբեր տեղերի արտասանութեան:

Վերհում դրածից, կարծեմ, պիտի երևայ, որ մեր ուղղագրութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնելն այնքան հեշտ չէ, ինչպէս միամտօրէն կարծողներ կան: Դժուար է ոչ միայն հնչաբանական պատճառով, այլ և նրա համար, որ մենք ունինք երկու գրական լեզու, իրենց ուրոյն դպրոցական արտասանութեամբ, և որ մեր երկու գրական լեզուներն ևս էապէս արդէն կազմակերպուած են ինչպէս քերականութեան, այնպէս և ուղղագրութեան և արտասանութեան նկատմամբ: Ինչքան էլ մեր աշխարհաբարները նոր են, և մենք դեռ նոր ենք ապրում նրա ուղղագրութեան վէճերը, բայց մեր այդ լեզուներն արդէն անցել են իրենց սկզբնական շրջանը, երբ պէտք է եղած լինէր ամեն հիմնական փոփոխութիւն ուղղագրութեան մէջ՝ ձևաբանութեան և շարահիւսութեան փոփոխութիւնների հետ միասին: Եւ եթէ մեր գրական լեզուներն իրենց սկզբնական շրջանում չեն կրել խոշոր փոփոխութիւններ ուղղագրութեան մէջ և, ինչպէս տեսանք, չէին էլ կարող անհրաժեշտօրէն կրել մեծ փոփոխութիւններ, այսուհետև ևս ամեն հիմնական փոփոխութիւն այդ մասում չեն կարող ընդունել առանց ցնցումների, քանի որ իշխում է նոյն հիմունքը, որով ընդունուած է գրաբարի ուղղագրութիւնը: Ուս-

տի միանգամ ընդմիջտ պիտի հրաժարուել ուղղագրութեան մէջ հիմնական փոփոխութիւններ մտցնելու ամեն ծայրայեղ մտքից, որով ցանկանում են մեր ուղղագրութիւնը խիստ հնչաբանական դարձնել, որովհետեւ այդպիսի մտքի գործադրութիւնը հաւասարազօր է մեր մեծ ջանքերով ձեռք բերուած գրական լեզուներից հրաժարուելուն, առնուազն գոնէ երկու այնպիսի գրական լեզու ունենալուն, որոնք իրարուց անչափ հեռու կը լինին:

Փոփոխութեան կուսակիցների այս ծայրայեղութեան կողքին՝ ծայրայեղութեան մէջ են ընկնում, սակայն, նաև փոփոխութեան հակառակորդները, մերժելով ամեն տեսակի փոփոխութիւն: Այստեղ ահա պիտի նկատի ունենանք ուրիշ ազգերի օրինակը: Ուստի տեսնենք, թէ ինչպէս են մտածում և վարում ուրիշները. ես կառնեմ միայն ֆրանսիացիներին, որոնց անունը յաճախ յիշում են մեր ուղղագրական վէճերի մէջ:

Մի յայտնի քերականութեան¹⁾ «Ուղղագրութիւն» ընդարձակ գլխի մէջ կարդում ենք. «Ֆրանսերէնի ուղղագրութիւնը սոսկալի համբաւ ունի. այն իմանալը մեծ պարծանք չէ, բայց մեծ ամօթ է չիմանալը. ամենափոքր սխալը վարկարեկում է հեղինակին, և ուղղագրութիւն չիմանալը ագիտութիւն է և ծաղրելի... Ֆրանսերէնի տառերի արժէքը հազուադէպ համաձայն է այն հնչիւնին, որ նրանք ներկայացնում են... Որպէս զի ֆրանսերէնի ուղղագրութիւնը կատարեալ լինէր, պէտք է ամեն հնչիւն մի հատ տառով ներկայացուէր, և որ այս տառը միայն միևնոյն հնչիւնի համար պահուած լինէր, ինչպէս է *vola* բառի մէջ, որ չորս հնչիւն ունի չորս տառով արտայայտուած: Բայց շատ յաճախ գործ են ածում շատ տառեր միևնոյն հնչիւնն արտայայտելու համար: Այսպէս *eau*, որ միայն մի հնչիւն (o) է պատկերացնում, կազմուած է երեք տառից. շատ յաճախ այսպէս միևնոյն հնչիւնը տարբեր տառերով է արտայայտուում: Այսպէս *an* հնչիւնը քսան տեսակ արտայայտուած է գտնւում [բերուած են օրինակներ], իսկ *in* հնչիւնը քսաներկու տեսակ [բերուած են օրինակներ]:—Ինչպէս տեսնում էք, իրաւ որ ֆրանսերէնի ուղղագրութիւնը մերից շատ աւելի դժուար է: Նոյն քերականութեան մէջ մի առ մի թուած են ուղղագրութեան այդ դրութեան պատճառները, և թէ ինչպէս դարեր շարունակ աշխատել են ուղղագրութիւնը թեթեւացնել և շատ բան հետզհետէ հեշտացրել են մօտեցնելով արտասանութեանը. և ապա թէ ինչպէս հնչիւնաբանական ուղղագրութիւնը գործադրելն անհնարին է. «Առաջին երևոյթից՝ ոչինչ աւելի հրապուրիչ չէ, քան այս միակ կանոնը՝

1) Brachet et Dussuchet, Gramm. française, cours supérieur, II. édit. p. 24.

գրել ինչպէս խօսում են. բայց ոչինչ աւելի ցնորական չէ լուրջ քննութեան առնելիս: Արդարեւ եթէ ուղղագրութիւնը պէտք է միայն հնչաբանական լինի. եթէ պէտք է գրել՝ ինչպէս խօսում են, ինչպէս Պիկարդացին և Գասկոնացին, Պրովանսացին և Նորմանդացին կարող են մի ընդհանուր ուղղագրութիւն ունենալ: Ի՞նչպէս կը զանազանեն այն ժամանակ saint (սուրբ), sain (առողջ), sein (ծոց), seing (ստորագիր), cinq (հինգ), ceint, որ միեւնոյն հնչիւնն ունին և որոնք միեւնոյն տառերը պիտի ունենան: Բազմաթիւ բառեր, որ այլ ևս չեն տարբերւում արտասանութեամբ, կը շփոթուին գրութեամբ: Մեր լեզուն կը կորցնի իր սկզբնական գրոշմը և իր ազնութեան պատուանդները. միեւնոյն կերպարանքով, բայց երկբայական իմաստով բառերի այս կուտակութեան մէջ ֆրանսերէնը կը դառնայ անընթեռնելի նոյն իսկ նոյն լեզուն խօսողների համար»... Ահա մի զօրաւոր արգելք հնչիւնական ուղղագրութեան համար, որ ինչպէս կը տեսնենք, գոյութիւն չունի հայերէնում: Եւ վերջապէս մի ուրիշ հիմունք էլ է բերուած. «Բոլոր ֆրանսիացիները չեն կարող մի օրում փոխել այն ուղղագրութիւնը, որ նրանք տաժանելի աշխատանքով սովորել և գործածել են իրենց մանկութիւնից ի վեր»:

Ահա այն գլխաւոր հիմունքները, որ բերում են ֆրանսերէնի ուղղագրութեան փոփոխութեան դէմ, և որոնցով «վաղուց ի վեր դատապարտուած» է համարւում հնչաբանական ուղղագրութիւնը:

Բայց չնայելով դրան՝ ֆրանսերէնի ուղղագրութեան մէջ ևս հետզհետէ փոփոխութիւններ են մտնում: Նոյն քերականութեան մէջ «Ուղղագրութեան մէջ մտցնելի փոփոխութիւններ» վերնագրի տակ բերուած են մի շարք անյարիր գրութիւններ և խօսելով ուղղագրութեան դժուար, անօգուտ կանոնների մասին՝ աւելացրած է. «Շատ անգամ բաւական կը լինէր գրչի մի շարժում կանոնն ընդհանրացնելու և բացառութիւնների երեսները յապաւելու համար... բայց Ակադեմիան միայն բաւական իշխանութիւն և հեղինակութիւն ունի այս վերանորոգութիւնը կատարելու»... «Յուսանք միայն, որ Ակադեմիան համարձակ կըբռնի այն ճանապարհը, որով նա մինչև այժմ լուկ փորձել է ընթանալ»:

Վերհում դրած հիմունքները յաճախ կրկնում են և մեզնում նրանք, որ հակառակ են մեր ուղղագրութեան մէջ որևէ փոփոխութիւն մտցնելու: Ուստի տեսնենք, թէ ինչ արժէք ունին հայերէնի համար այդ կէտերը:

Հնչաբանական ուղղագրութիւնը մերժւում է ամենից առաջ նրա համար, որ չկայ ընդհանուր արտասանութիւն և զանազան գաւառացիներ տարբեր տարբեր ձևերով են արտասանում. եթէ ամեն մէկը գրէր այնպէս, ինչպէս խօսում են, այն ժամանակ կ'ոչնչանար հիմնական սկզբունքը, այն է՝ ընդհանուր միակերպ ուղ-

զագրութիւնն այլ ևս գոյութիւն չէր ունենալ: Ուստի ընդունելով որ կարելի է ուղղագրութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնելով մօտեցնել արտասանութեանը, իբրեւ մի սահմանափակող երկրորդ սկզբունք պիտի ընդունել այն, որ կարելի չէ ոչ մի փոփոխութիւն մտցնել հիմնուած լոկ մի որ եւէ տեղական արտասանութեան վրայ, այլ միայն ընդհանուր գրական արտասանութեան վրայ, եթէ կայ այդպիսին: Արդարեւ, եթէ միայն տեղական արտասանութիւնները նկատի ունենաք, այն ժամանակ էլ ինչպէս կարող են կ. Պօլսեցին ու Թիֆլիսեցին, Վանեցին ու Ղարաբաղցին մի ընդհանուր ուղղագրութիւն ունենալ. մէկը կը գրէր բարի, միւսը՝ փարի, մի ուրիշը պարի և այլն: Եւ հետեանքն այն կը լինէր, որ մենք կ'ունենայինք նոյն իսկ արեւելեան կողմում ոչ թէ մի, այլ մի քանի գրական լեզուներ: Հենց այս պատճառով, մի փոքր առաջ տեսանք, մեր աշխարհարարների մէջ անհրաժեշտօրէն ընդունուած է գրարարի ուղղագրութիւնը: Բայց սա միայն մի կողմն է:

Ով որ մեր բարբառներով զբաղուել է՝ գիտէ, որ ամենամեծ տարբերութիւնը կայ բաղաձայնների արտասանութեան մէջ: Նոյն մեծ տարբերութիւնը գտնում ենք նաև մեր արեւելեան և արեւմտեան գրական լեզուների մէջ: Արդարեւ որոշ գէպքերում այս երկու բարբառները նոյն հնչափոխութիւն են կրել. ինչպէս արեւելեան բարբառի մէջ ևս ը բաղաձայնից յետոյ բ, գ, դ, ձ, ջ արտասանւում են իբրեւ փ, ք, թ, ց, չ՝ երբ, կարգ, վարդ, բայց այս կրեւոյթն արեւմտեան լեզուի մէջ ընդհանրացել է: Հին հայերէնի երեք տեսակ պայթական հնչիւններն արեւելեան գրական լեզուի մէջ ընդհանրապէս մնում են, բայց արեւմտեան գրականը թրթռուն պայթուցիկները վերածած է թաւի, իսկ խուլերը վերածած է թրթռունի (Աճառ. Հայ Բարբառագիտ. եր. 17), այսինքն մեր բ, գ, դ, ձ, ջ դարձել են փ, ք, թ, ց, չ, իսկ մեր պ, կ, տ, ծ, ճ արտասանւում են իբրեւ բ, գ, դ, ձ, ջ: Սակայն թէ արեւելեան և թէ արեւմտեան բարբառներից մի քանիսը մի չորրորդ տեսակի հագագաւոր պայթականներ ևս ունին: Ուստի հենց որ ոչ թէ տեղական, այլ նոյն իսկ եթէ գրական արտասանութեան վրայ հիմնենք բաղաձայնների գրութիւնը, մեր երկու գրական լեզուների մէջ ուղղագրութեան միութիւնը կը վերանայ: Եւ եթէ ուղղագրութեան միութիւնն առաջին պայմանն է, կրնանակէ՝ ոչ մի փոփոխութիւն կարելի չէ մտցնել մեր բաղաձայնների գրութեան մէջ, ոչ արեւելեան և ոչ արեւմտեան աշխարհարարի մէջ: Ամեն այդպիսի փոփոխութիւն՝ գրութիւնն ընդհանրապէս չի մօտեցնիլ արտասանութեանը, քանի որ ամեն նոր տեսակի գրութիւն որ հիմնւում է մի բարբառի արտասանութեան վրայ, միւս բարբառների արտասան-

նութիւնից հետու կը լինի. իսկ եթէ շատ բարբառների արտասանութեան վրայ հիմնուի գրութիւնը, այն ժամանակ առաջ կը գայ գրութեան մէջ մի խառնաշփոթ գրութիւն: Մեր ուղղագրութեան միատեսակութեան ամենակարևոր պայմանն ուրեմն այն է, որ ձեռք չպիտի տրուի բաղաձայնների աւանդական ուղղագրութեանը, ուրիշ խօսքով՝ ինչ որ բաղաձայնների ուղղագրութեանն է վերաբերում, պէտք է պահենք գրաբարի ուղղագրութիւնը, քանի որ ոչ մի ուրիշ նոր ուղղագրութիւն, մօտ լինելով մի որոշ բարբառի արտասանութեանը՝ հաւասար չափով ընդհանրապէս աւելի մօտ չպիտի լինի բոլոր բարբառների արտասանութեանը, քան հին գրութիւնը. որով և ոչ մի ուրիշ նոր գրութիւն չպիտի աւելի դիւրացնի բաղաձայնների ուղղագրութիւնն ընդհանրապէս ամեն բարբառի համար: Այսպիսի գրութեան մէջ բնականաբար մենք մի անգամ ընդ միշտ պիտի հրաժարուենք բաղաձայնների գրութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու առաջարկից և պիտի հաշտուենք եղած գրութեան հետ և գերադասենք հին աւանդական ուղղագրութիւնը, որ իւր բոլոր դժուարութիւններով հանդերձ՝ յամենայն դէպս լաւագոյնն է, թէկուզ միայն նրանով որ ընդհանուր ընդունուած է և գործածական է, որով և մենք այժմ հեշտ հասկանում ենք ոչ միայն մեր երկու գրական լեզուները, այլ և հինը՝ գրաբարը: Եւ եթէ մենք դիտենք մեր ուղղագրութեան փոփոխութիւնները դարերի ընթացքում, կըտեսնենք, որ բաղաձայնների ուղղագրութիւնը գրեթէ անփոփոխ է մնացել սկզբից մինչև այժմ: Ասկաւաթիւ բառեր միայն կան, որոնց մէջ բ-պ, գ-կ, դ-տ և այլն նոյն կարգի հնչիւնների տատանում է առաջ եկել՝ թանգ-թանկ, գունդ-գունտ և այլն:

Այսպէս ուրեմն բաղաձայնների հին ուղղագրութիւնն անձեռնմխելի պիտի մնայ, և այս ոչ թէ այն պատճառով որ այդպէս ենք կամենում, այլ նրա համար, որ ամեն այդպիսի փոփոխութիւն աննպատակ կը լինի և աւելի մեծ դժուարութիւններ առաջ կը բերի, քան եղած գրութիւնը: Դա կըստեղծի իրաւ որ մի «նոր բարելոնեան խառնակութիւն»: Եւ եթէ մենք ուզում ենք գրական լեզու ունենալ և այն, որ արեւմտեան աշխարհաբառ իմացողի համար հասկանալի լինի արեւելեան աշխարհաբարը, կամ ընդհակառակն, մենք պէտք է պահենք այդ պայմանը, ինչպէս որ պահել ենք ցարդ:

Այս սկզբունքը ամենից կտրուորն է մեր ուղղագրութեան համար. և եթէ մեր այս խորհրդակցութեան մէջ ամենքս գանք թէկուզ միայն այն համոզումին, որ մեր բաղաձայնների ուղղագրութեանը չի կարելի և չպիտի դիպչել, դրանով արգէն շատ բան պարզուած կըլինի մեր այս ուղղագրական վէճերի նկատմամբ: Ամե-

նից առաջ դարձեալ այն, որ հիմնական մեծ փոփոխութիւն մտցնել անհնարին է մեր աւանդական ուղղագրութեան մէջ, այլ հնարաւոր են միայն մասնակի փոփոխութիւններ, որոնց թիւը մեծ չի կարող լինել, քանի որ այդպիսի փոփոխութիւնները պիտի լինեն միայն ձայնաւոր տառերի ուղղագրութեան մէջ, այն էլ այն տառերի, որոնց գրութիւնը համապատասխան չէ եթէ ոչ բոլոր բարբառների, առնուազն գոնէ երկու գրական լեզուների ընդհանուր դպրոցական արտասանութեանը: Ապա կը վերացուի փոփոխութեան դէմ եղողների մի մեծ առարկութիւնը, որ միշտ մէջ են բերում այն է թէ մի փոփոխութիւնը ետեւից քարշ կը տայ ուրիշ փոփոխութիւններ, և այդպիսի փոփոխութիւնների վերջ չի լինիլ, և ահա կը բացուի մի դուռն, որ փակել չի լինիլ, և մեծ դժուարութեամբ և ահագին ջանքերով ձեռք բերուած մեր գրական լեզուն կորստի կը մատնուի, որովհետեւ մեր ուղղագրութիւնը տակն ու վրայ կը լինի: Այս վտանգը կը լինէր սակայն միայն այն ժամանակ, երբ մի որոշ բնական սահման չլինէր փոփոխութիւնների համար: Բայց քանի որ կայ այդ սահմանը, բաղաձայնների անձեռնմխելիութիւնը, որից դէնն անցնել կարելի չէ առանց այդ վտանգի, և որից դէնն անցնելը ոչ մի նպատակ չունի, ուստի կարծում եմ, այդպիսի մեծ վախեր ունենալ պէտք չէ և կարելի չէ մի քանի հնարաւոր մասնակի փոփոխութիւնների հետեանքի մասին:

Եւ ես կարծում եմ, որ մենք կարող ենք և պէտք է անենք այդ հնարաւոր փոփոխութիւնները, որոնց համար միակ արգելքն է, իմ կարծիքով, ապրող գրագէտների դժուարութիւնը: Տեսնենք ուրեմն խնդրի այս կողմը:

Եթէ մի ֆրանսիացի ուղղագրութեան փոփոխութեան դէմ իբրեւ մի կարեւոր հիմունք բերում է այն, որ բոլոր ֆրանսիացիք չեն կարող մի օրում փոխել այն ուղղագրութիւնը, որ մանկութիւնից սովորել են մեծ ջանքերով և գործածել, — այդ հասկանալի է մի ազգի համար, որի մէջ գրագէտների տոկոսը շատ մեծ է: Մի լիոնաւոր ապրող գրագէտներն այդ հիմունքով, այսպէս ասած, չեն ուզում իրենց մի նոր դժուարութիւն ևս պատճառել մի նոր տեսակի ուղղագրութիւն ևս սովորելու. կենդանի ապրող սերունդն ուրեմն չի կամենում մի անգամ ուղղագրութեան համար «տաժանելի» ջանքեր գործ դրած լինելուց յետոյ՝ մի նոր աշխատանք ևս յանձն առնել և այս նրա համար, որ ապագայ մի քանի սերունդների դիւրութիւն լինի: Այս հիմունքը սակայն մեզ համար անհամեմատ աւելի պակաս նշանակութիւն ունի, քան ֆրանսիացիների համար. մեր գրագէտների, մանաւանդ ուղիղ գրողների տոկոսը դժբախտաբար դեռ այնքան փոքր է, որ մեր գրագիտութիւնը դեռ միայն ապագայում պիտի կազմուի, և մեր սակաւաթիւ գրագէտ-

ները յանուն այդ ապագայի մեծ գրագիտութեան, կարծեմ, կարող են և պիտի աշխատեն կրկին դժուարութիւնը յանձն առնել. որովհետեւ կարելի չէ հերքել այն, որ ինչքան հեշտ լինի մեր ուղղագրութիւնը, այնքան աւելի կը ծաւալուի մեզնում գրագիտութիւնը, կը մեծանայ ուղիղ գրողների թիւը:

Որ ուղղագրութեան խնդիրը շարունակ հրապարակի վրայ է մնում, ինչպէս սկզբում դրի, ոմանք կարծեցին և գրեցին, թէ դա նշան է, թէ իբր հայերէնը մեռնում է Ռուսաստանում, թէ իբր հայերէն չեն սովորում: Այդ չափազանց է. ընդհակառակն վերջին երեսուն տարուայ ընթացքում մեր գրական լեզուն զօրացել է. ապացոյց դրան մեր գրականութիւնը, ինչ գրականութիւն ունէինք մի երեսուն տարի առաջ և ինչ ունինք այժմ. տարբերութիւնը շատ մեծ է նրա համար, որ գիտէ մեր գրականութեան հին և նոր վիճակները: Այդ «մեռնել» յայտարարողները եզրակացութիւն են անում հեռուանց հեռու: Նրանք այսպէս են դատում. Ուղղագրութեան փոփոխութիւն առաջարկողներն և մտցնողները յանուն դիւրացման են անում այդ. կը նշանակէ՝ Ռուսաստանում դժուարանում են սովորել հայերէն. և եթէ այդպէս է, կը նշանակէ՝ հայերէնը մեռնում է:—Շատ լաւ, թէկուզ հայերէնը, իսկապէս հայերէնի ուսումը մեռնում է. դա փոքր ցաւ չէ, որին պէտք է մի դարման անել: Եւ եթէ կան մարդիկ, որոնք մեր ուղղագրութիւնը թեթեւացնելով աշխատում են դիւրացնել հայերէնի ուսումը, և եթէ իրօք այդ միջոցով կարելի է մասամբ այդ ցաւի առաջն առնել, փոքր գործ չեն կատարում նրանք: Եւ կարծում եմ, որ այդ մասամբ ճիշտ է: Հայերէնն անշուշտ չի մեռնում, այլ զարգանում է, բայց ոչ մեր բոլոր ուսում առած, կրթուած, մտաւորական դասի մէջ. հայերէնի, գրական հայերէնի զարգացումը հաւասար չի ընթանում հայ մտաւորականների թուի զարգացման հետ: Այս տեսակէտով, այն, հայերէնը մեռնում է: Չպէտք է մոռանալ մի խոշոր հանգամանք մեր կեանքի մէջ. մենք ունինք ստուար թուով կրթուած հայեր, որոնք իրենց ուսումն ստացել են այնպիսի դպրոցներում, որ հայերէնի ուսմանը կամ բնաւ, կամ բաւականի ժամանակ և նշանակութիւն չի տրւում: Այդպիսի ուսեալների թիւը հետզհետէ անխուսափելի կերպով աւելի պիտի մեծանայ և այժմ իսկ, կարելի է ասել, մեր կրթուածների ամենամեծ մասը հոգևոր դպրոցներում չեն սովորած: Այդպիսիներն ուրեմն այս կամ այն կերպ յարմարութիւն չեն ունենում ժամանակին հայերէնի ուղղագրութիւնը սովորելու. բայց յաճախ բաւական կոկ խօսում են գրական լեզուով. գրանք սակայն իրենց սովորական նամակներն անգամ հայերէն չեն գրում: Եւ ինչո՞ւ չեն գրում,—շատ անգամ միայն այն պատճառով որ ուղիղ գրել չգիտեն և ամաչում են սխալներով գրելուց: Սա մի

իրողութիւնն է, որ չտեսնել չի կարելի. և այս իրողութիւնը քանի գնայ, պիտի թանձրանայ: Կասեն, դուք է, թէ այդպիսիները պարտաւոր են սովորել գոնէ ուղիղ գրել, որովհետեւ ոչ մի կրթութեամբ մարդու վայել չէ, որ իր մայրենի լեզուով գոնէ ուղիղ գրել չիմանայ: Այդ ճիշտ է. բայց այն էլ ճիշտ է, որ շատերը դրանցից՝ փորձում են կամ դպրոցական շրջանում կամ աւարտելուց յետոյ հայերէն գոնէ առանց տառասխալի գրել սովորել, և եթէ մէկին յաջողւում է այդ, տասին չի յաջողւում, և շաջողելու գլխաւոր պատճառն այն է ի հարկէ, որ դրանք երկար չեն յարատեւում իրենց այդ աշխատանքի մէջ. իսկ մի քանի ամսի, եռօրեայ միամեայ աշխատանքով հնարաւոր չէ երբեք հայերէնի ուղղագրութիւնը սովորել, դրա համար աւելի ժամանակի վարժութիւնն է հարկաւոր: Ուղղագրութեան դժուարութիւնն ուրեմն իւր կողմից մասամբ պատճառ է դառնում հայերէն գրութեան դուրս մղուելուն հայ մարդկանց միջից: Մի ուրեւ կամ Ֆրանսիացի ի հարկէ այս դժբախտ և անբնական վիճակի մէջ չէ իր մայրենի լեզուի վերաբերմամբ. նա դպրոցում շատ բաւարար միջոց և ժամանակ ունի և ատիպուած է սովորելու իր մայրենի լեզուն ուղիղ գրել, և սովորում է, ինչքան էլ դժուար լինի ուղղագրութիւնը: Ուղղագրութեան փոփոխութիւնն ուրեմն նրա համար չունի այն նշանակութիւնը՝ մայրենի լեզուն պահպանելու նկատմամբ, ինչ որ մեզ համար ունի: Ես չեմ ասում, ի հարկէ, եթէ մեր ուղղագրութիւնը հեշտանայ, ուստախօսութիւնը կամ ուսերէն գրելը կը վերջանայ. բայց ես ասում եմ, որ եթէ ուղղագրութիւնը հեշտանայ, հայերէնի դասերի այն թուով, որ վերջին տարիներս մտցրած են պետական դպրոցների մէջ, հայ տղայքը գոնէ այնքան ուղիղ գրել կը սովորեն հայերէն, որ չեն ամաչիլ իրենց գրած հայերէնից, ուստի և մասամբ չեն գերադասիլ իրենց մասնաւոր գործերն ու նամակներն անգամ օտար լեզուով գրել: Այդպիսիների համար անհրաժեշտ հեշտ լինի մեր ուղղագրութիւնն, այնքան աւելի լաւ մեր լեզուի համար:

Կը նշանակէ՝ այն հակառակութիւնը, որ ապրող գրագէտները ցոյց են տալիս ուղղագրութեան փոփոխութեան վերաբերմամբ՝ նկատի ունենալով իրենց գիւրութիւնը, (այն որ վարժուել են մի ուղղագրութեան և նորից մի ուրիշին վարժուել չեն ուզում), նոյն արժէքը չունի և չի կարող ունենալ մեր և Ֆրանսիացիների համար: Ֆրանսիացու համար դա ապրող միլիոնաւոր մարդկանց գիշում է ապագայ սերնդի գիւրութեան համար, և միայն այդքան. իսկ մեզ համար դա փոքր տոկոսով ապրող գրագէտների գիշում է ապագայ աւելի մեծ թուով գրագէտ սերնդի գիւրութեան համար. բայց այդ գիւրութիւնը չէ լոկ նպատակ, այլ միայն մի միջոց հայերի մէջ հայ գրագիտութիւնը, որով և հայ լեզուն գոյացնելու

համար: Իսկական նպատակն ահա այս վերջինն է: Իսկ այսպիսի նպատակի համար, կարծում եմ, պէտք է և պարտաւոր են մեր սակաւաթիւ գրագէտները զիջում անել:

Անշուշտ, կարելի չէ գրագէտների դիւրութիւնը բոլորովին անտես անել. նրանք էլ իրենց իրաւունքն ունին. նրանց էլ դժուարութեան մէջ չպիտի դնել: Բայց այս վերջինը կը լինէր այն ժամանակ, երբ յանկարծական հիմնական փոփոխութիւններ մտցուէին մեր ուղղագրութեան մէջ, այնպէս որ բառերի հին պատկերները գրեթէ ամբողջապէս մի անգամից փոխուէին. բայց, ինչպէս տեսանք, նախ՝ այդպիսի հիմնական մեծ փոփոխութիւններ մտցնել մեր ուղղագրութեան մէջ անհնարին է. ապա՝ կարելի չէ ցանկանալ որ կատարելիք մի քանի մասնակի փոփոխութիւնները մի անգամից յանկարծ տեղի ունենային. այլ դա պիտի լինի հետզհետէ, աստիճանաբար: Այսպիսի հանգամանքում որոշ չափով պահուած կըլինի և ասլոդ գրագէտների իրաւունքը, և նրանք ստիպուած չեն լինիլ մի անգամից հրաժարուելու իրենց սովորած ուղղագրութիւնից: Առնենք մի օրինակ: Ինչքան էլ ւ-ագրութեան յաջողութեան նպաստել են վերևում յիշած հանգամանքները, բայց այդ նորածե ուղղագրութեան տարածուելուն նպաստող ամենամեծ հանգամանքն եղել է նախ՝ այն, որ Ղ. Աղայեանն և ուրիշները միայն այդ մի փոփոխութիւնը մտցրին և դրա համար միայն աշխատեցին. եթէ նրանք այդ ւ-ի հետ միասին և բազմաթիւ ուրիշ փոփոխութիւններ անէին ուղղագրութեան մէջ, առանց սխալուելու՝ կարելի է ասել, որ նոյն անյաջողութեան կը հանդիպէին. ինչ որ ունեցել են և ունին ուրիշները. որովհետեւ, այսպէս թէ այնպէս, գերիշխողը միշտ ասլոդ գրագէտ սերունդն է. և նա թոյլ չի տալ, որ բառերի մեծ մասի պատկերը մի անգամից փոխուի: Ապա՝ Աղայեանի փորձի յաջողութեանը նպաստել է և այն, որ նա ու-ի փոխանակ ւ գրելով՝ նոյն իսկ փոփոխութեան ենթարկած բառերի ընդհանուր պատկերի մէջ մեծ փոփոխութիւն առաջ չի բերել. հին գրութեամբ արդէն զուարթ, նուէր և նման գրուող բառերը տողաշարձի ժամանակ և ոտանաւորի մէջ գրում էին զրուարթ, նրւէր, այսինքն առանց ոտառի: Աչքն ուրեմն վարժուած էր առաջուց՝ այդ բառերի պատկերն առանց ոտառի տեսնելու: Միւս կողմից վ-ահնչիւն ու-ն շատ յաճախուած է կրաւորականների մէջ. իսկ այստեղ մինչև այժմ ևս տիրում է բազմազանութիւն՝ գրում էին և դեռ գրում են ասուում է, ասւում է, ասվում է: Ընթերցողի աչքն ուրեմն այստեղ ևս վարժուած էր տատանումներ տեսնելու գրութեան մէջ: Բացի այդ՝ երբ ու-ի տեղ միայն ւ է գրւում, բառերի պատկերի մէջ նոր տառ չի մըտնում, այլ եղած տառերից մէկը դուրս է ձգւում. իսկ տեսնել բառերի պատկերն այս կրճատ, «պատուով» գրութեամբ՝ վաղուց մենք

սովոր ենք ոչ միայն հին ձեռագիրներէր, այլ և մեր պատկերային տպագրութեան մէջ: Այս հանդամանքներն ահա, միացած վերևում յիշածների հետ, նպաստել են Լ-ազրութեան հեշտ ընդունելի լինելուն և ծաւալուելուն:

Այս մի և նոյն ճանապարհով պիտի լինի և ամեն ուղղագրական փոփոխութիւն, եթէ պիտի լինի. այդպէս են վարւում և ուրիշ ազգերը, երբ որ և է փոփոխութիւն են մտցնում ուղղագրութեան մէջ: Այդ պայմաններն են ուրեմն.

1. Մեծ հիմնական փոփոխութիւններ, այն էլ մի անգամից երբեք հնարաւոր չէ անել.

2. Կատարուած փոփոխութեամբ նոյն իսկ մի բառի պատկերն անճանաչելիութեան աստիճանի չպիտի հասնի. այսինքն եթէ մի բառի մէջ մի տառի փոփոխութիւն լինում է, միաժամանակ կարելի չէ և ուրիշ տառերի փոփոխութիւններ անել. միւս տառերի մէջ ինչքան էլ հնչիւնին համապատասխան չէ գրութիւնը, պէտք է պահել հին ուղղագրութիւնը. օրինակ կարելի չէ յաղթել բառի գրութեան մէջ մի անգամից և յ. և դ, և թ և ե տառերի գրութիւնը փոխել և գրել՝ ախտել կամ հախտէլ կամ հախթէլ, կամ հախթել: Եւ կամ յետոյ բառի սկզբի յ-ն դարձնել հ և վերջի յ-ն դուրս ձգել. որով մի անգամից բառի պատկերը կը փոխուի հետ և գրագէտների համար անճանաչելի կը դառնայ:

Ամեն փոփոխութիւն, եթէ պիտի լինի, որոշ սխառմով և հետզհետէ, միայն աստիճանաբար պիտի լինի: Իսկ այսպիսի մի փոփոխութեամբ մասամբ գոնէ պահուած կը լինի ապրող գրագէտների իրաւունքը, և այսպիսի փոփոխութիւնը միայն ընդունելի կը դառնայ: Ներքեում մենք կը տեսնենք, թէ ինչ մասնակի փոփոխութիւններ կարելի է անել այժմ. այստեղ անցնենք երկրորդ հիմունքին՝ բառերի ստուգաբանութեանը:

Ստուգաբանական հիմունքն ուղղագրութեան մէջ մի տեսակ հակակշիռն է հնչաբանական հիմունքին. դրանով յաճախ առաջնորդւում են ուղղագրութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու հակառակորդները: Ստուգաբանական հիմունքով, որ սիրելի է առանձնապէս գիտնականներին և բանասէրներին, պահանջում են, որ բառերը պահեն իրենց հին պատկերը: Ասում են՝ կարելի չէ շուտափել, ծնող գրել, այլ միայն շուտափել, ծնող, որովհետեւ սկզբում եղել են շաւտափել, ծնաւղ, իսկ հին աւ երկբարբառը դարձել է օ և ոչ ու: Այս միեւնոյն է թէ ասել, որ պէտք է շօշափել ծնող գրել միայն նրա համար, որ իմացուի թէ այդ ձևերը ծագել են շաւտափել, ծնաւղ ձևերից: Բայց ում համար է պէտք այդ, եթէ լեզուաբանի համար է, նա առանց դրան էլ շատ լաւ կը հասկանայ և կը բացատրի, որ նորագոյն շօշափել, ծնող ձևերը ծագում են հին

շօշափել, ծնող ձևերից, ինչպէս և վերջիններս աւելի հին շաւշափել, ծնաւղ ձևերից, ինչպէս և շաւշափել ձևը հնագոյն շափափել ձևից է ծագում: Լեզուաբանն և այն շատ լաւ գիտէ, որ հին շաւշափել ծնաւղ ձևերը դառնալով շօշափել, ծնող, այդպէս չեն մնացել մինչև այժմ, այլ դարձել են շոշափել, ծնող: Իսկ եթէ հասարակ գրագէտների համար է այդ, նա երբեք այդպիսի բաների մասին չի էլ մտածում, նա միայն արդի հնչիւնը գիտէ, և այն որ շօշափել, ծնող, մօրուք, արօր ևլն նոյն ձևով է արտասանում, ինչպէս շոգ, նոր, մօրի, շնորհք բառերի մէջ ու տառը. իսկ թէ այս ուներն ուրիշ ծագումն ունին, քան նոյն հնչիւնները շօշափել, ծնող ևլն բառերի մէջ, այդ նրա համար արժէք չունի: Եթէ շօշափել, ծնող գրութիւնները պիտի պահել միայն այդ բառերի շաւշափել, ծնաւղ ձևերից ծագման պատճառով, ինչու ուրեմն հենց այս հին ձևերն ևս չպիտի պահուին այժմ, քանի որ միևնոյն է շաւշափել գրենք, թէ շօշափել, երկուսն ևս չեն համապատասխանում այժմեան արտասանութեանը որ է՝ շոշափել:

Փրանսիացիք, տեսանք, առաջնորդւում են այսպիսի հիմունքով՝ պահելով բառերի հին պատկերը, որովհետև կանգնած են մի անձաբակութեան առաջ: Բանն այն է, որ հնչաբանական ազդեցութեամբ ֆրանսերէնն այնպիսի փոփոխութեան է ենթարկուել, որ հին տարբեր գրուող և արտասանուող բառերից առաջացել են բազմաթիւ հնչիւնական համանուններ, այսինքն տարբեր բառերից, որ հին լեզուի մէջ տարբեր արտասանութիւն, ուստի և տարբեր գրութիւն են ունեցել, առաջացել են բազմաթիւ նման ձևով հնչուող բառեր, որոնք տարբեր տարբեր նշանակութիւններ ունին: Եւ այս հնչիւնաբանական ազդեցութիւնը ֆրանսերէնը կրել է ոչ միայն բառերի տեսակների մէջ, այլ և ձևաբանութեան մէջ, որի հետեանքն եղել է այն, որ շատ ձևեր՝ եզակին և յոգնակին, բայերի դէմքերը և այլն արտասանութեամբ այլ ևս չեն տարբերւում միմեանցից: Ուստի և եթէ ֆրանսերէնի գրութիւնը միայն արտասանութեան վրայ հիմնուէր, գրական լեզուն յաճախ անհասկանալի կը մնար, տեղի տալով բազմաթիւ երկդիմութիւնների: Փրանսիացին ուրեմն ստիպուած է նկատի ունենալ գրութեան մէջ բառերի ծագումը, ստուգաբանութիւնը, նա ստիպուած է գրութեան մէջ պահել բառերի սկզբնական դրոշմը և գրել՝ saint, sain, sein, seing, cinq, ceint.

Մեր լեզուն սակայն շատ աղքատ է այսպիսի համանուններով. գրաբարի շրջանից ի վեր մեր լեզուի վրայ հնչաբանութիւնն այնպէս չի ազդել, որ բազմաթիւ համանուններ առաջ բերէր և կամ քերականական ձևերը արտասանութեամբ նոյնանային: Մեր քերականական ձևերը շատ որոշ տարբերւում են իրարուց. սակաւաթիւ են բազաձայնների հնչափոխութեամբ առաջացած համանուն-

ները, և աւելի ևս սակաւաթիւ ձայնաւորներ չնչափոխութեամբ առաջացածները: Բաղաձայնները մի կողմ թողնելով, որովհետեւ իմ կարծիքով դրանց ուղղագրութեանը դիպչել կարելի չէ, ձայնաւորներից, օրինակ, ու և օ տառերի հնչիւնների նոյնանալով բառերի միջում՝ առաջացել են ընդ ամենը երկու համանուն՝ հօս—հոս. հօր—հոր, որոնք գրութեամբ տարբեր են. գրութեամբ նոյն՝ մի համանուն էլ գրաբարից ունինք՝ մօր (մայր) և մօր (ճահիճ): Արդ ինչպէս գրաբարից մնացած այս վերջին համանունները, թէպէտ նոյն ձևով են գրւում, երբեք չփոթութեան տեղիք չեն տալիս, քանի որ առաջինը սեռական-տրական հոլով է, իսկ երկրորդն ուղղական-հայցական հոլով, ուրեմն և խօսքի մէջ բոլորովին տարբեր պաշտօն վարելով՝ ազատ են երկդիմութիւնից,—նոյնը կը լինի նաև, եթէ հօր—հոր համանունները միակերպ օ-ով կամ ո-ով գրուելու լինին: Կը մնան ուրեմն միայն հօս—հոս համանունները: Ո՛րքան տարբերութիւն թուի մեր և ֆրանսերէնի համանունների. և եթէ մի օր բառերի մէջ օ տառի տեղ ու տառը գրելու լինինք, այդ փոփոխութեանն արգելք պիտի լինի այդ մի համանունը միայն՝ ոչխարի հօս-ը և վարդի հոս-ը:

Համանունների արգելքն ուրեմն, որ այնքան մեծ նշանակութիւն ունի ֆրանսերէնի ուղղագրութեան մէջ փոփոխութիւն մըտցնելու համար և որի պատճառով ֆրանսերէնը ստիպուած է պահել ստուգաբանական ուղղագրութիւնը, բառերի հին պատկերը, որին համապատասխան չէ արտասանութիւնը, այդ արգելքը մեր լեզուի համար, բառերի մէջ օ-ի տեղ ու գրելու համար ոչ մի արժէք չունի: Եւ եթէ մէկն այսօր այդ հիմունքով պնդէ, թէ պէտք է ռօւսափել գրել և ոչ ռուսափել, որովհետեւ այդ բառը ծագում է ռաւ-սափել ձևից, նա այդ կանէ առանց որ և է նպատակի, լոկ ի սէր ստուգաբանութեան, որ միևնոյն է թէ լոկ ի սէր հին գրութեան:

Յայտնի է որ եա երկբարբառն աշխարհաբարում՝ սեմեակ, մասեան, յարութեան ևլն փոխառութիւն է գրաբարից, թէ չէ հին եա երկբարբառը նոր լեզուի մէջ դարձած է ե՝ լեռոն—լեռ, սեաւ—սե, գործեաց—գործեաց, գնացեալ—գնացել և այլն: Ոչ ոքի մըտքով ի հարկէ այժմ չի անցնում հնչիւնական գրութիւնները՝ սե, լեռ, գնացել, գործեց թողնել և յանուն ստուգաբանութեան միայն գրել՝ գնացեալ, գործեաց, սեաւ և կարդալ՝ գնացել, գործեց, սե: Բայց և ուրիշ դէպքերում ճիշտ այդպէս ենք վարւում: Գրաբարի գնայր ձևի փոխանակ մենք այժմ գրում ենք գնաւ, որովհետեւ այսպէս ենք արտասանում. բայց մի և նոյն դէմքն ուրիշ բայերի մէջ գրում ենք բերեւ, թէպէտ արտասանում ենք բերեւ: Ուրիշ խօսքով, բայի մի և նոյն ձևի մէջ մի անգամ չենք պահում հին գրութիւնը, ուրիշ անգամ պահում ենք: Եւ եթէ մէկը փորձելու

լինի առաջարկել բերեալ ձեր փոխանակ բերեալ ձեր, իսկոյն դրա դէմ
կը բերեն ստուգաբանութիւնը, ասելով թէ բերեալ գրելը սխալ է,
որովհետեւ այդ ձեր ծագել է այս ինչ ձերից, իսկ վերջինս այս ինչ
ձերից էլն:

Բայց այդ բոլորն արժէք ունի միայն գրաբարի համար.
չէ որ ինչպէս գրաբարի բերեալ ձերն այդ ու այդ ճանապարհներով
առաջացել է հնագոյն այս կամ այն ձերից, նոյն ճանապարհներ-
ով և հին բերեալ ձերն դարձել է բերեալ: Եթէ այդ ճանապարհներն
ու ստուգաբանութիւնն իմանային մեր նախնիք և դրանով առաջ-
նորդուէին, այն ժամանակ մեր բառերի մեծ մասը 5-րդ դարում
այն պատկերը չպիտի ունենային, ինչ որ ունին. որովհետեւ նրանք
պիտի դատէին, օրինակ, հայր բառը հնումն այսպէս է եղել, ուրեմն
այսպէս պէտք է գրել. և աւելի հեռուն գնալով պիտի ասէին, թէ
մեր հայր բառն այս ու այս ճանապարհներով առաջացել է հնդեւրո-
պական այս ձերից. ուրեմն պէտք է այնպէս գրենք, որ այդ բառի
սկզբնական հնդեւրոպական պատկերը պահուի... Եւ ահա շատ բա-
նում կը վերանային հնդեւրոպական լեզուների տարբերութիւննե-
րը, որովհետեւ գրութեամբ գոնէ կը վերածուէին իրենց նախնական
կերպարանքին... Բայց ինչ կարիք կայ դրա համար. երբ մենք
այսօր հին գնայք, գնայք ձերի փոխանակ գրում և արտասանում
ենք գնաք, գնաք և երբեք կարիք չենք զգում գնայք, գնայք գրելու
և գնաք, գնաք արտասանելու, միայն նրա համար, որ բառի հին
պատկերը ցոյց տանք դրանով, — արդեօք կայ կարիք գրեք, գրեք
գրելու, փոխանակ գրեք, գրեք գրելու, միայն նրա համար, որ այդ
հին պատկերը ցոյց տանք:

Բառերը դրամի պէս են, ասում է մի լեզուաբանին. դրամը
ձեռքէ անցնելով՝ վրայի պատկերն ու գիրը ջնջւում ու անյայտա-
նում են. նոյնպէս և բառերը բերանէ բերան անցնելով մաշուել են
և դեռ մաշւում են. ոչ միայն դժուար է նոյն իսկ, եթէ ոչ անհնար,
բառերին յետ դարձնել իրենց հին կերպարանքը, այլ և այդ հին
կերպարանքը որոշել. «ուր մնաց որ գործածութիւնը, լեզուների
այդ մեծ վարժապետը բացարձակ հակառակ է դրան»: Եւ եթէ մենք
այսօր գրում ենք՝ գնաք, գնաք, գնացել, ծնող, գրող, վարժացող,
ինչքան էլ գիտնականները հակառակ են դրան՝ մէջ բերելով այդ
բառերի ստուգաբանութիւնը, ոչ մի արժէք չունի այդ: Այլ ևս
կարելի չէ այդ բառերը յետ դարձնել իրենց հին կերպարանքին:
Դրանք այդպէս գրուել են, որովհետեւ արտասանութիւնը պահան-
ջել է այդպէս գրել: Եւ եթէ մենք յանուն ստուգաբանութեան միայն
պահանջէինք գրել՝ ծնող, գրող, գնայք, գնայք, դրանով ստուգա-
բանութիւնը գերիշխող հիմունք կը դառնար ուղղագրութեան մէջ,
մինչդեռ իրականութիւնն այդ չի ցոյց տալիս, այլ այն՝ որ հնչա-
կան գրութեան մէջ գերիշխողն է և պիտի լինի հնչիւնը:

Սակայն այս ամենը, ինչ որ ասացինք, ստուգաբանական հիմունքի մի կողմն է միայն. որովհետև ստուգաբանութիւնն ուղղագրութեան մէջ առաջնորդ չի հանդիսանում միայն նրա համար, որ բառերի հին գրութիւնները պահուին, այլ և որ նրա միջոցով միակերպութեան վերածուին տատանուող գրութիւնները և որոշ կանոնի ու միատեսակութեան մէջ գրութիւն նոյն կազմութիւնն ունեցող ձևերը: Ահա մի շարք բառեր, որոնք կրկին գրութիւն ունին՝ թանգ-թանկ, գունտ-գունդ, բանտ-բանդ, վաղճան-վախճան և այլն որոնցից մէկն ու մէկի ընտրութեան համար արտասանութիւնը կամ մեզ ոչինչ չի ասիլ, կամ լոկ անգոր է առաջնորդ հանդիսանալու: Բայց պէտք է դրանցից մէկն ընտրել և միւսը թողնել, և եթէ ստուգաբանութիւնը մի օր կորուչի, թէ այդ ձևերից որն ընտրելի է, այն էլ կընդունենք, միւսը կամ միւսները կը թողնենք. ճիշտ ինչպէս բախտ և բաղդ ձևերից ստուգաբանօրէն ճիշտ է առաջինը և մենք այժմ ընտրում ենք այդ Դարձեալ՝ ստուգաբանութիւնն ասում է, որ շեմք և շեմք գրութիւններից ճիշտ է երկրորդը, քանի որ հին եւ երկրաւորաօրին կանոնաւորապէս համապատասխանում է ե ոչ ե. իսկ այդ բառի հին ձևն է շեամք: Ուստի և պէտք է գրել շեմք և ոչ շեմք, ինչպէս գրում են յաճախ: Այստեղ ստուգաբանութիւնը ոչ միայն առաջնորդ է հանդիսանում երկու գրութիւններից մէկն ընտրելու համար, այլ և նոյն ծագումն ունեցող բառերի գրութեան մէջ ընդհանուր կանոն է մտցնում: Եւ ամեն անգամ նա պիտի գործի և գործում է այս ճանապարհով. օրինակ՝ գրում ենք՝ ուրեք, ուստեք, ումեք, բայց երբեք կամ երբէք: Պարզ է որ ստուգաբանութեամբ առաջնորդուելով նոյն խմբի և կազմութեան այս բառերի գրութիւնը միակերպութեան պիտի վերածուի և ոչ թէ երբեք պիտի գրել, այլ երբեք:

Առնենք մի ուրիշ անյարիր գրութիւն էլ բայերի ուղղագրութիւնից: Օրինակ՝ հին գնայք, գնայք ձևերի մէջ յ-ն՝ գուրս ենք ձգել և գրում և արտասանում ենք առանց յ-ի՝ գնաք, գնաք. բայց ստուգաբանութիւնը մեզ ասում է, որ հին՝ բերեք բերեք ձևերի մէջ ևս նոյն յ-ն կայ. այդ ձևերի մէջ է տառը հաւասար է ե+յ, իբրեւ բերեյք, բերեյք. բայց մինչ մի խումբ բայերի գրութեան մէջ գնայք, գնայք այլևս չենք պահում այդ յ ն, որովհետև չենք արտասանում՝ մի ուրիշ խումբ բայերի գրութեան մէջ դեռ պահում ենք թաքցրած ձևով՝ է=եյ, թէպէտև այստեղ ևս այդ յ-ն վաղուց գուրս է ընկել արտասանութիւնից և մենք բերեք բերեք արտասանում ենք բաց e ձայնաւորով իբրեւ բերեք, բերեք: Ստուգաբանութիւնը մեզ ասում է, որ եթէ մի դէպքում այդ դէմքերից յ-ն գուրս է ընկել և գրում ենք առանց յ-ի, միւս դէմքում ևս առանց յ-ի պիտի գրել, որովհետև միակերպութեան պիտի վերածեն նոյն ձևերի և նոյն կազմութեան բառերի անյարիր գրութիւնները:

Այսպէս տեսնում ենք ստուգաբանութիւնն իր առանձին դերն ունի ուղղագրութեան մէջ՝ տառանոցը գրութիւնների մէջ բնութիւն անելու համար և անյարիր գրութիւնները միօրինակութեան դարձնելու: Իսկ այնտեղ, ուր մի հին հնչիւն կանոնաւորապէս մի ուրիշ հնչիւնի է փոխուել, ինչպէս հին աւ-ը դարձել է օ և վերջինս էլ՝ ո, այնտեղ ստուգաբանութիւնը մենակ ոչինչ չունի անելու առանց որ և է ուրիշ սկզբունքի: Այնտեղ միայն գործնական խնդիր կարող է առաջ գալ, թէ արդեօք պէտք է պահել հին գրութեան ձևը փոխուած արտասանութեամբ, թէ պէտք է և կարելի է փոխել հին գրութիւնն և արտասանութեան համեմատ դարձնել, օգտուելով իհարկէ ժամանակակից գիտութեան ընձեռած միջոցներից:

Ամփոփելով մեր եզրակացութիւնները՝ գտնում ենք, գրական լեզուի մէջ ուղղագրութեան միակերպութիւնն առաջին անհրաժեշտ սկզբունքն է: Ղա գերիշխող պիտի լինի: Ուղղագրութիւնը նորոգել և հնչական գրութեամբ՝ արտասանութեանը մօտեցնելը մի բնական և կարևոր պահանջ է, որ լուծումը պիտի ստանայ հետզհետէ աստիճանաբար և այնպիսի ձևով, որ գրական լեզուի առաջին սկզբունքը չխախտուի: Պատմական անհրաժեշտութեամբ աշխարհաբարի մէջ ընդունուած է գրաբարի ուղղագրութիւնը, և մենք չենք կարող այդ ուղղագրութեան մէջ հիմնական մեծ փոփոխութիւններ մտցնել, առանց լեզուն ցնցումի ենթարկելու, քանի որ այժմ ևս իշխում է նոյն անհրաժեշտութիւնը, որով աշխարհաբարի մէջ ընդունուած է գրաբարի ուղղագրութիւնը: Ըստ այսմ՝ բաղաձայնների գրութիւնն անձեռնմխելի պիտի մնայ, քանի որ դրանց համար չկայ ոչ մի ընդհանուր արտասանութիւն: Զայնաւորների գրութեան մէջ սակայն մասնակի փոփոխութիւններ կարելի է և կարևոր է մտցնել, առաջնորդուելով հնչաբանական և ստուգաբանական հիմունքներով, բայց միայն այն դէպքում, երբ դրանց համար կայ ընդհանուր գրական արտասանութիւն գոնէ մեր երկու գրական լեզուների մէջ: Ասել չի ուզիլ, որ այսպիսի հանգամանքներում խօսել կարելի չէ գիտական ճիշտ ուղղագրութեան մասին, որի մէջ ամեն հնչիւն միայն մի տառով նշանակուէր և այս մի տառը միայն այդ հնչիւնի համար սահմանուած լինէր, որովհետև զա կը նշանակէ անհնարինը պահանջել: Մենք միայն թեթև նորոգութիւններ կարող ենք անել և, կարծում եմ, որ գործնական նպատակի համար պէտք է այդ անենք, հարկաւ աշխատելով որ ամեն անելի նորոգութիւն գիտական հիմունքներով կատարուի և այնպէս, որ համապատասխան լինի մեր երկու գրական լեզուներին և ընդհանուր ընդունելի լինի:

Այժմ տեսնենք, թէ ինչ մասնակի փոփոխութիւններ կարելի է անել:

(Շարունակելի)

Մ. Աբեղեան.